

support for the effectiveness of the individual's functional and structural properties, which, in turn, contributes to a coherent and full-fledged existence is emphasized.

The development of skills for self-regulation of stress requires an individual and integrated approach to solving this problem in the context of adaptation to changing conditions of the social environment. Therefore, an important characteristic of the methods of stress self-regulation is the orientation of the individual to search for internal means of optimizing its functional state, and the result of focused and special training will contribute to effective overcoming of complex life situations.

Key words: *stress, stress resistance, adaptive behavior, psychological adaptation, mechanisms of protection, strategies for overcoming.*

Стаття надійшла 21 грудня 2017 р.

УДК 159.99:314.15

О. Я. Заверуха

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СИРІТСТВА ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ УКРАЇНИ

Поглиблено зміст поняття «психологічного сирітства». Проаналізовано теоретичні аспекти соціально-психологічних детермінант психологічного сирітства трудових мігрантів України. Розкрито причини, які впливають на формування в подальшому девіантної поведінки у підлітків. Встановлено, що девіантна поведінка у підлітковому віці виникає також у разі неспроможності реалізації особистісної самоактуалізації. Наголошено, що сім'я безпосередньо впливає на формування життєвого сценарію особистості, за її відсутності цю функцію бере на себе соціальне оточення.

Ключові слова: *діти трудових мігрантів, соціальне сирітство, девіантна поведінка, життєвий сценарій, психопрофілактика та психокорекція девіантної поведінки.*

Постановка проблеми. На межі ХХ–ХХІ ст. політика України характеризується обраною стратегією демократизації, євроінтеграції, входження до загальноосвітніх процесів та економічного європейського ринку. Не виключенням є і міжнародний ринок праці.

Трудова міграція як явище об'єктивно впливає на розвиток соціально-економічних та суспільно-політичних відносин у країні. Одним із негативних соціальних наслідків неконтрольованої трудової міграції в Україні є надсерйозна проблема – бездоглядні діти. За

останні десять років, коли країна зіштовхнулася зі значною економічною кризою та зміною ціннісних орієнтацій, кількість таких дітей дедалі збільшується. Батьки виїжджають закордон, діти залишаються під опікою близьких чи не зовсім родичів чи навіть сусідів, основним вихователем стає вулиця. Батькам щораз гірше вдається контролювати своїх дітей на відстані тисяч кілометрів, а рівень свідомості підлітків не завжди відповідний.

Відтак вони не відвідують школу, засиджуються у комп'ютерних клубах, починають палити чи, ще гірше, – вживати наркотики, алкоголь, потрапляють під вплив різних субкультур та вуличних угруповань тощо. Ця тема досі є актуальною, позаяк саме психологи повинні бути ініціаторами психолого-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів в освітньому середовищі.

Актуальність виконання цього завдання підтверджується положеннями, відображеними у нормативно-правових документах: Конвенції ООН про права дитини, Конституції України, законах України: «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про зайнятість населення», «Про основні засади державної міграційної політики України», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», наказі МОН України «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів» та ін. [1].

Категорія «психологічне сирітство» в науковому світі з'явилося порівняно недавно, проте його застосування щоразу стає дедалі ширшим. Здебільшого до цієї категорії належать діти з неблагополучних і неповних сімей. Але станом на сьогодні сюди також почали зараховувати і дітей трудових мігрантів, позаяк незалежно від того, в якому віці батьки покидають дитину, безперечно, це не може не вплинути на її сприйняття світу та загалом на психіці. На жаль, таких дітей у нашій країні тепер тисячі. Адже їх батьки постали перед життєвою проблемою: бути в сім'ї і постійно виживати на зарплату робітника або вчителя чи поїхати закордон та матеріально підтримувати родину, дати освіту своїм дітям тощо.

Стан дослідження. Наукові дослідження проблем сімейного виховання здійснювали М. Галагузова, М. Докторович, Л. Жалдак, В. Костів, Г. Лактіонова, О. Лещенко, Г. Радчук, І. Трубавіна та ін. Профілактичну роботу щодо подолання феномену соціального сирітства розкрито у працях Л. Волинець, В. Дейни, О. Коваленко, Ю. Корчагіної, Л. Лохвицької, І. Пеші та ін. Про тимчасову відсутність батьків та її вплив на формування особистості дитини розкрито у працях Н. Абдюкової, Г. Байзетінової, Г. Барабашук, А. Борисюк, Л. Боярин,

М. Бриль, Н. Гордієнко, О. Двіжони, М. Докторович, В. Зацепіна, Г. Католик, Н. Куб'як, Я. Раєвської, І. Трубавіної, В. Торохтій, І. Юрченко та ін. Безпосередньо проблеми психології сім'ї, її емоційних зв'язків, рольових стосунків займалися Т. Андреева, Л. Бучинська, О. Карабанова. Проте недостатньо розкритими залишається проблематика психологічного сирітства батьків трудових мігрантів, ґрунтовне вивчення яких залишається поза увагою дослідників.

Мета статті – розкрити сутність соціального сирітства дітей трудових мігрантів України та їх соціально-психологічних детермінант.

Виклад основних положень. Більшість трудових мігрантів закордоном понижує власний соціальний статус, виконуючи низькокваліфіковану неprestижну роботу, яка й оплачується нижче аналогічної, що виконується місцевими жителями. Заробітчани приймають цю ситуацію як належне та неминуче, що свідчить про свідоме ухвалення такого рішення. Проте стабільність роботи та її матеріальний еквівалент, можливість допомоги членам родини, що залишилися в Україні, створює так званий відносний психологічний баланс у процесі адаптації в чужій країні.

Діти трудових мігрантів – особлива соціальна категорія дітей, які внаслідок виїзду батьків за кордон на заробітки залишаються без належного батьківського піклування. Неофіційними опікунами дітей трудових мігрантів є особи (як правило, родичі), які під час відсутності батьків беруть на себе обов'язки про забезпечення базових потреб дитини, її захист та належне виховання [1].

Варто зазначити, що велика кількість дітей та підлітків, що брали участь у численних опитуваннях, трактують від'їзд власних батьків як зраду. Дехто відмовляється спілкуватися з батьками з тієї ж причини. Батькам важко пояснювати власним дітям, що основна причина їх від'їзду – забезпечити їм гідне майбутнє.

Сім'я припиняє виконувати головне своє завдання – формування первинної потреби в соціальному контакті, про що стверджує науковець М. Лісіна, базової довіри до світу, про яку пише Е. Еріксон, та прив'язаності в дитинстві, яку досліджували Дж. Боулбі та М. Ейнсворд [2].

Не завжди дистанційно дитина може отримати відповіді на актуальні питання, які її турбують сьогодні, а піти з ними до бабусі чи дідуся вони соромляться. Так втрачається емоційний зв'язок з батьками, а чи не єдиним джерелом інформації стає вулиця. Відчуваючи, що вдома вона нікому не потрібна, така дитина буде шукати деінде таке соціальне оточення, яке її прийме.

Рано чи пізно діти та підлітки потрапляють у неблагополучні компанії, адже, розлучившись з сім'єю, така дитина починає шукати ідеал, авторитет, референтну групу, де стане почутою і прийнятою. Трапляється, що дитина починає самостійно виконувати батьківську роль, зокрема, заробляти самостійно гроші, красти, просити тощо. Виникають проблеми у міжособистісних стосунках, частішають стресові стани, рівень тривожності підвищується, спостерігається замкнутість, нерішучість, недовіра до дорослих, змінюється самооцінка, знижується успішність у школі, виникає девіантна поведінка. У дітей та підлітків на тлі почуття тривоги починає формуватися почуття агресії, соціальна пасивність та страх.

Хоча і більшість таких дітей залишаються під опікою родичів, найчастіше це бабуся та дідусь, проте, часто родичі чи опікуни не мають часу або ж належного бажання приділяти достатню увагу дітям трудових мігрантів.

Ситуацію ускладнює той факт, що дитина вступає з тими проблемами у підлітковий вік, який є важким і для оточуючих, і для самої дитини. Починають формуватися деструктивні психологічні захисти, які виявляються різними антисоціальними діями, зокрема, жорстокістю до молодших за віком та слабших дітей, тварин, заподіяння шкоди чужій особистій власності, експансивності.

Так, формуються специфічні поведінкові реакції, що входять у структуру так званого специфічного поведінкового комплексу: 1) емансипація, часом бродяжництво; 2) групування з однолітками та формування власної субкультури; 3) особисті захоплення чи хобі.

Девіантна поведінка у підлітковому віці виникає також у разі неспроможності реалізації особистісної самоактуалізації. Тому профілактика та подолання девіацій можливі шляхом навчання дитини способів самореалізації, які б стали джерелом особистісного зростання та позитивності Я-концепції, що загалом сприятиме психологічному благополуччю підлітка або молодшої людини [3].

Н. Пезешкіан стверджує, що у дитини є обмежена кількість моделей для наслідування. Сюди належать ставлення батьків один до одного, ставлення батьків до дитини, ставлення батьків до зовнішнього світу та релігії.

Опираючись на концепцію трансактного аналізу Е. Берна, саме батьківськими настановами дитина планує власне майбутнє. Життєвий сценарій майбутнього дорослого – це план життя. Він може поєднувати безліч сценаріїв, які стосуватимуться усіх боків існування людини, її особистісної та професійної реалізації. Сценарій може впливати на ставлення до шлюбу, вибір партнера, стиль виховання власних дітей, соціальної взаємодії тощо [4].

Тобто більшість сценаріїв дитина «всмоктує» з батьківської сім'ї, переймає на себе моделі поведінки та взаємодії через сприймання інформації чи вказівок батьків до неї. На їх основі виробляються власні установки та стереотипи поведінки, що стають нормою у подальшому житті.

Окрім стилю поведінки та взаємодії з соціумом батьки формують і відповідні риси характеру, які необхідні для реалізації сценарію. Так, сценарій перетікає у життєвий шлях людини. Звичайно, усвідомлюючи причини та негативні наслідки власної поведінки, людина може вийти зі свого сценарію, переосмисливши власні дії, чинити всупереч, використовуючи «антисценарій». Проте все ж він є початком для людини. У випадку, коли реалізований «антисценарій», як правило, стосунки з батьками неблагополучні. Причиною стійкості реалізації сценарію, на думку Е. Берна, є те, що батьківські настанови входять до складу «Его» людини.

Саме у сім'ї особистість переймає типи емоційного реагування на події та поведінку інших людей. Позитивний досвід емоційних стосунків з батьками та іншими дорослими допоможе дитині налагодити дружні відносини з однолітками, з особами іншої статі тощо.

У науковому доробку Н. Гевчук розкрито особливості виховної діяльності з дітьми трудових мігрантів. Так, у соціально-освітньому середовищі вплив на особистість дитини трудових мігрантів здійснюється через найближчі умови й чинники безпосереднього її оточення, а саме через мікросередовище (неофіційних опікунів, друзів тощо); налагодження співпраці між усіма суб'єктами виховної діяльності; планування та здійснення виховного процесу з урахуванням того, що діти обмежені у сімейному спілкуванні, батьківському піклуванні та захисті; формування виховної роботи на принципі добровільної участі дітей трудових мігрантів; створення нового позитивного соціального оточення для дітей трудових мігрантів, у якому інтенсивніше, повніше розкривається особистість дитини [1].

Формами соціально-психологічної допомоги в роботі з підлітками є профілактика та корекція когнітивних розладів у формі тренінгових вправ на основі когнітивних та сугестивних компонентів та корекція емоційної сфери особистості підлітка. Комплексні корекційні програми сприяють підвищенню рівня психічного розвитку підлітків на особистісному рівні, проте вони нерідко використовуються у разі, коли підліток вже аж ніяк не приховує власної антисоціальної поведінки, зокрема, паління, вживання алкоголю, дрібних крадіжок тощо.

Допомога дитині психологів, педагогів, соціальних працівників у розкритті особистісних можливостей, усвідомленні всіх проявів особистісного «Я», зняття настанов, що обмежують розвиток, дозволить дитині знайти своє місце в житті, зробити спілкування гуманнішим, навчити її жити в мирі й злагоді з собою та іншими, сформувати в дитини інтерес і прагнення вивчати всі межі власної особистості. Робити це треба не тільки закликами до цього (розповідь, бесіда, лекція), але й засобами практичної психології [3].

Висновки. Працівники освіти на сьогодні не завжди готові працювати з дітьми трудових мігрантів та надавати їм адекватну допомогу. Серед перешкод ефективній роботі з цією категорією дітей слід виокремити брак методичного забезпечення, відсутність досвіду роботи з дітьми трудових мігрантів, відсутність знань щодо особливостей таких дітей та форм роботи із ними, нормативно-правової бази з цих питань, брак фінансового забезпечення такої роботи.

Перспектива наших подальших наукових розвідок пов'язана з вивченням девіантних проявів поведінки дітей батьків трудових мігрантів України.

1. Гевчук Н. С. Виховання дітей трудових мігрантів в умовах соціально-освітнього середовища: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук / Н. С. Гевчук. – К.: Б. в., 2012. – 20 с.

2. Савель І. С. Психологічний супровід дітей трудових мігрантів в умовах загальноосвітнього навчального закладу: навч.-метод. посібник / І. С. Савель; за ред. проф. Р. Х. Вайноли. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 121 с.

3. Зайончовська Ж. Міграційна ситуація в сучасній Україні / Ж. Зайончовська // Людина і праця. – 2005. – № 6. – С. 31–37.

4. Эйдмиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия: учеб. пособ. для врачей и психологов / Э. Г. Эйдмиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – СПб.: Речь, 2006. – 352 с.

5. Венгер Г. С. Соціально-психологічні особливості ролевих стосунків у дистантних сім'ях: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи / Г. С. Венгер; СХУ імені В. Даля. – Северодонецьк, 2015. – 20 с.

6. Крушник І. Р. Особливості уявлень дітей трудових мігрантів про майбутнє сімейне життя: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 – «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / І. Р. Крушник; Херсонський державний університет. – Херсон, 2015. – 20 с.

7. Слюсаревський М. М. Психологія міграції: навч. посібник / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блінова; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. – 244 с.

Заверуха О. Я. Социально-психологические детерминанты проблемы психологического сиротства детей трудовых мигрантов Украины

Углублено содержание понятия «психологическое сиротство». Проанализированы теоретические аспекты социально-психологических детерминант психологического сиротства трудовых мигрантов Украины. Раскрыты причины, влияющие на формирование в дальнейшем девиантного поведения у подростков.

Установлено, что девиантное поведение в подростковом возрасте возникает также в случае несостоятельности реализации личностной самоактуализации. Отмечено, что семья непосредственно влияет на формирование жизненного сценария личности, при условии ее отсутствия данную функцию возлагает на себя социальное окружение.

Ключевые слова: *дети трудовых мигрантов, социальное сиротство, девиантное поведение, жизненный сценарий, психопрофилактика и психокоррекция девиантного поведения.*

Zaverukha O. Ya. Socio-psychological determinants of the problem of psychological orphanhood of Ukrainian labor migrants' children

The article deepens the meaning of the concept of «psychological orphanhood». The theoretical aspects of socio-psychological determinants of psychological orphanhood of labor migrants of Ukraine are analyzed. The reasons that influence the formation of later deviant behavior in adolescents are revealed. In particular, it is emphasized that deviant behavior in adolescence arises in case of failure to implement personal self-actualization. Prevention and overcoming of deviations are possible by teaching the child the ways of self-realization, which would become the source of personal growth and positivity of the I-concept, which in general will promote the psychological well-being of a teenager or a young person.

The author emphasizes that the family directly influences the formation of a personality life scenario. In its absence, this function takes on a social environment. The forms of social and psychological assistance in working with adolescents are the prevention and correction of cognitive disorders in the form of training exercises on the basis of cognitive and suggestive components and the correction of the emotional sphere of the personality of the adolescent.

Complex correction programs help to increase the level of mental development of adolescents at the personal level. Help of psychologists, teachers, social workers in revealing personal capabilities, awareness of all manifestations of the personal self, the removal of guidelines that restrict development, will allow the child to find his place in life, make communication humane, teach her to live in peace and harmony with herself and others, form a child's interest and desire to study all facets of their own personality.

Key words: *children of labor migrants, social orphanhood, deviant behavior, life scenario, psychological prevention and psychological correction of deviant behavior.*

Стаття надійшла 21 грудня 2017 р.